

MARIA VAN DE LOOVERBOSCH

Wat bezielt de soapkijkster?

INLEIDING

De stelling dat de literatuur vormend is voor de ziel sluit aan bij Martha Nussbaums pleidooi voor de morele functie van de literatuur.¹ In *The Therapy of Desire* bijvoorbeeld betoogt Nussbaum dat Medea het verhaal vertelt van iedereen die liefheeft en toont hoe ongepaste, mateloze liefde problemen veroorzaakt. Daardoor leert het verhaal ook hoe een deugzaam persoon die problemen kan vermijden, zoals Seneca al opmerkte.

Hoe zit dat met soap? Kan soap een soortgelijke functie hebben, zoals Rudi te Velde in zijn bijdrage oppert?

HOGE EN POPULAIRE CULTUUR; LITERATUUR EN SOAP

Niet iedereen leest literatuur. Naast het academische publiek en de cultureel geïnteresseerden, bestaat er ook een groot aantal mensen dat nauwelijks een boek leest, laat staan Marcel Proust of Virginia Woolf. Als die mensen al ooit van Woolf of Proust hoorden, dan was dat via de televisie.

Over deze groep wordt wel eens laatdunkend gedaan. Roger Scruton beweert dat er een grote kloof bestaat tussen de hogere cultuur en de populaire cultuur en laakt de populaire cultuur om de oppervlakkigheid en overdaad.² Postman³ zegt dat we ons 'dood amuseren', Enzensberger⁴ spreekt van *Nullmedium* en Ad Verbrugge⁵ ontwaart cultuurloos gepeupel. Soap valt minachting in het kwadraat ten deel omdat het genre oorspronkelijk speciaal bedoeld voor vrouwen was.⁶

Maar er zijn ook tegengeluiden. Margareth Hoek⁷ zegt dat *de Volkskrant* intellectualiteit verwacht met het afkraken van de zaken die het 'gewone' volk intrigeren, meeslepen of voldoening geven. Zij spreekt van het intellectuele niets en merkt op dat de afstand tussen dit niets en het dagelijks leven een bekend verschijnsel is. Wim Koole, de vroegere directeur van het IKON, is altijd optimistisch over televisie en bestrijdt het doemdenken over wat de televisie zou aanrichten. Niet de massamedia zijn leeg maar ze vullen een leegte die mede door de verstarring van het christendom is ontstaan. Hij citeert Anna Blaman die, toen de meerderheid van intellectueel Nederland zich vol minachting van de televisie afwendde, zei: 'Heel veel mensen krijgen voor het eerst iets van geestelijk leven.'⁸ Onder verwijzing naar Harvey Cox, die de culturele invloed van de massamedia als een religieus verschijnsel interpreteert,⁹ stelt Koole dat televisie een eigen iconografie schept die in contrast staat met heilige iconen van de kerk maar een gelijkaardige, tot geloof uitnodigende werking heeft. Televisie initieert ook rituelen.¹⁰ Caputo benoemt dit als religie zonder religie.¹¹ Volgens Ter Borg¹² zijn er nog veel christelijke waarden, maar buiten het godsdienstige kader. Er zijn vormen van religie ontstaan die vaak niet als zodanig onderkend worden. Televisie is daar ook toe te rekenen.

We kunnen over mensen die geen literatuur lezen dus niet zonder meer zeggen dat hun zielen geen vorming ondergaan in de positieve zin. Met als uitgangspunt wat Nussbaum over literatuur in verband met de ethiek beschreef, heb ik onderzocht of televisieprogramma's en speciaal soapseries een vergelijkbare rol kunnen vervullen bij het nadenken over het goede leven en of zij de ziel kunnen inspireren.¹³ Ik wilde nagaan of soapseries vormend kunnen zijn voor de ziel. Mij is gebleken dat ook soapseries die mogelijkheid kunnen bieden.

De soaps waar ik mijn onderzoek op gericht heb, zijn alle te zien in West-Europa. Het zijn soapseries die in het

land zelf gemaakt worden. Het oorspronkelijke idee ervoor mag dan uit Australië, Amerika of Engeland komen, in de loop der jaren zijn ze helemaal genationaliseerd. In Duitsland gaat het om *Marienhof*, *Verbotene Liebe* en *Die Anrheiner*; in België *Buren* en *Thuis*; in Frankrijk *Plus belle la vie*; en in Nederland naast *Goede tijden, slechte tijden* en *Onderweg naar morgen* ook de streeksoap *Van Jonge Leu en Oale Groond*, die in Twente speelt.

GOEDE TIJDEN, SLECHTE TIJDEN
IN SCHALKWIJK

Tijdens een praktijkperiode voor mijn studie aan de Katholieke Theologische Universiteit halverwege de jaren negentig, ontdekte ik dat in Schalkwijk, een dorp ten zuiden van Utrecht, veel vrouwen van rond de zestig en ouder in de vooravond voor de televisie zaten om een of meer soapseries te volgen. Doordat ik tijdens huisbezoeken de tijd nam om mee te kijken en na afloop van het programma gesprekken voerde, kwam ik erachter wat het kijken naar deze series voor deze vrouwen betekende.¹⁴

Het was in die jaren dat er bijna een golf van opwinding en enthousiasme door het land ging om *Goede tijden, slechte tijden*. Mij zei deze serie in 1994 nog niets, maar de leegloop van de kerk was opvallend. Niet alleen in Schalkwijk was dat zo, ook elders. Geert Mak beschreef hoe hij God uit Jorwerd zag verdwijnen.¹⁵

In het verlengde van wat Koole zegt, is te verklaren dat de vrouwen van Schalkwijk vanaf zeven uur 's avonds voortaan voor de televisie zaten en de gebeurtenissen in de soapseries hun belangstelling hadden. In de kerk vond deze groep niet meer de bezieling die zij zochten. Dat is een opvallend verschil met pakweg vijftig jaar geleden. De televisie in de vooravond gaf iets wat de kerk vroeger bood, maar de televisie was beter, want die was vrijblijvend.¹⁶ De kerk was volgens velen, zeker voor vrouwen, veel te streng ge-

weest. Sommigen vonden die strengheid te zwaar om te verdragen, zeker als er sprake was van geestelijken die zich (stiekem) niet aan de regels hielden.¹⁷ In de gesprekken klaagden vrouwen hierover en zij gaven aan dat dit voor hen een belangrijke grond was om zich van de kerk af te keren.

Oudere kijksters gaven ook te kennen dat zij allerlei dingen die hen interesseerden, opstaken van de televisie en speciaal via soaps. Zij leerden over ontwikkelingen in de samenleving waar zij eerder niets of weinig van wisten.¹⁸ Om hiervan een voorbeeld te geven: in de jaren negentig speelde in *Goede tijden, slechte tijden* een liefdesrelatie tussen twee vrouwen. Vrouwen van boven de zestig hadden meestal wel eens het woord *lesbisch* gehoord, maar begrepen het niet of keken er vreemd tegenaan. Doordat zij in de soap de liefde tussen *Laura* en *Tessel* zagen, werd deze eerder onbekende situatie voor hen begrijpelijk en aanvaardbaar.¹⁹ Ook voelden de kijksters zich aangesproken door bepaalde personages in de soap. Wanneer die personages dingen meemaakten, leefden zij intens mee en dachten na over hoe zij zich in zo'n situatie zouden voelen en gedragen. Sommige mensen vertelden dat zij droomden over wat er in een soapverhaal gebeurd was. Kijkers bespraken de gebeurtenissen uit een soap ook met familie en bekenden die naar dezelfde soap keken en men discussieerde dan over wat het beste was om te doen in de gespeelde situatie.²⁰ Vroeger bespraken zij na de kerk de preek en de gebeurtenissen uit het dorp, nu wat zij op de televisie gezien hadden.

De religie bood, van haar kant, ook aanknopingspunten voor deze ontwikkeling. De kerk heeft zich bijvoorbeeld eeuwenlang van beelden bediend om ongeletterden te leren over het geloof, de beeldcultuur is met de televisie voortgezet en in een versnelling geraakt. Een ander aspect heeft te maken met cultus en met de sociale en ethische functie van religie. Het verband tussen soap en religie wordt in de volgende paragraaf verder in kaart gebracht.

De positie die televisie in onze seculariserende samenleving heeft ingenomen, toont specifieke kenmerken van religie, en soaps zijn een belangrijk onderdeel van die vorm van hedendaagse religie. De religie-achtige betekenis van soaps betreft meer bepaald de sociale en ethische functies en de (uiterlijke) kenmerken: soap werkt integreerend, zowel op individueel als op sociaal vlak; soap brengt moeilijke onderwerpen ter sprake en maakt deze ook bespreekbaar; soaps voorzien in cognitieve behoeften, men kan eruit leren hoe andere mensen handelen en hoe de wereld in elkaar zit; soap kan mensen afhelpen van schuldgevoelens en kan helpen bij de verwerking van persoonlijke problemen; soap kan een vluchtplaats bieden of afleiding, als je je bezighoudt met een schijnwereld, hoef je je niet met de echte wereld bezig te houden.

Het *geloof der goddelozen* manifesteert zich ook in de vergelijkbare vormen. De vroegere gewoonten in de geloofspraktijken zijn overgenomen in de soapcultus. Ik geef enkele voorbeelden.

Het kijken naar een aflevering van een soapserie is als een ritueel. Dagelijks op hetzelfde tijdstip, hetzelfde liedje, de foto's van de personages, een korte herhaling van gisteren voor wie toen niet kon kijken. Mensen houden bij de dagindeling rekening met de televisie, ze bereiden zich voor om een half uurtje een soap te volgen, net zoals gelovigen dat eerder deden als ze naar de kerk gingen. Koole noemt het stramien van stipte tijdsindeling, herkenningmelodie enzovoort uitdrukkelijk 'het aanbieden van rituele zekerheden'.²²

Erg sterk is in Europese soapseries de transformatie van de christelijke ideologie. Opvallend vond ik dat bij de ARD²³ in Keulen onder degenen die de verhalen voor een soap verzinnen, zeer regelmatig mensen waren die theologie

hadden gestudeerd. Soapseries blijken vaak opgezet en gezien te worden als de hedendaagse bijbelverhalen. Typisch voor deze tijd is de wijze waarop de verhalen daarbij worden samengesteld: ze worden 'geknutseld'. Het postmoderne begrip hiervoor is *bricoler*: men neemt her en der wat men kan gebruiken voor het verhaal en maakt daar een nieuw geheel van, maar de oude verhalen blijven herkenbaar.²⁴ Zo zegt Paul Jan Nelissen, in de jaren negentig verhaallijnbedenker voor *Onderweg naar morgen*:

Er zijn een eindig aantal dramatische posities. Er zijn maar ongeveer 32 verhaaltypes die steeds worden herhaald in andere vormen. Dat zie je in de bijbel, in de Griekse mythologie en noem maar op. Dat doen wij dus ook. Wij herhalen eindeloos en wat we zoeken is elke keer een nieuwe 'bocht'. Het is net als in de muziek, je hebt dat 12-noten stelsel, maar door het combineren van noten kun je oneindig nieuwe stukken bedenken.

In soapseries vindt men dus fragmenten van alle grote verhalen uit de geschiedenis, ook uit de religieuze geschiedenis. In de eerste zes jaren van *Goede tijden, slechte tijden* bijvoorbeeld, zijn de verhalen te vergelijken met het Nieuwe Testament. De rol van Arnie Alberts in *G T S T* is te spiegelen aan die van Jezus, de vrienden van Arnie zijn te vergelijken met de apostelen, de personages Linda en Roos met Maria Magdalena en Martha. Zo beleeft Arnie ook een soort verrijzenis: nadat Arnie opgestegen is in een vliegtuigje en daarna spoorloos verdwenen, beweert zijn moeder dat hij niet dood is, maar leeft. Ze zegt ook dat zij handelt naar zijn wil. Er wordt wel een herdenking georganiseerd. Die speelt zich af op de begraafplaats, maar het graf is leeg! Een opvallender overeenkomst met het verhaal van Jezus van Nazareth is bijna niet te bedenken.

De soap *Onderweg naar morgen* kent de eerste jaren parallellen met het Oude Testament.

Religieuze ervaringen, heiligenverering en bedevaarten vinden we ook bij het soappubliek. Van diverse soapactrices zag ik de stapels brieven en geschenken die zij kregen van de kijkers.²⁵ De vergelijking met een bedevaart ter aanbidding van de 'heiligen' heb ik meermalen kunnen maken tijdens open dagen bij de studio's, er waren steeds lange rijen wachtenden die een ogenblik tegenover de aanbeden soapster wilden staan. De vergelijking met een religieuze ervaring en de verering van een heilige ligt voor de hand. Ter illustratie de volgende beschrijving van een fan (genaamd *Greeny*) die ik kreeg via de ARD.²⁶ *Greeny* is fan van een bepaalde soapster die speelt in de ARD-soap *Verbotene Liebe*. Zij beschrijft een ontmoeting met de betreffende ster tijdens een zogenaamd *Fantreffen* in Celle ter gelegenheid van Valentijnsdag 2004:

Ich hab extra 3 1/2 Stunden Zugfahrt auf mich genommen um auch in Celle dabei sein zu können. War ein echt unvergessliches Erlebnis, auch weil wir als kleine Gruppe Claudia fanatischer VL Fans schon vor dem eigentlichen Clubbesuch ne Menge Spaß hatten. ;) Naja, jedenfalls war das Clubbing dann einfach nur genial. Claudia und Ron waren super nett und sympathisch und als ich dann irgendwann tatsächlich neben den beiden auf der Couch saß... da schlug mein Herz so schnell, das ich schon damit rechnete ein Sanitärer würde mich noch von der Bühne tragen müssen. ;) Claudia so nah, das hat meinen Puls Achterbahn fahren lassen. *grins* War jedenfalls super schön. :)

Bezielende vormen van soapreligie zijn ook de 'preek' en de 'parochiegemeenschap'. Bij de vergelijking van soap met de preek, ligt de overstap naar de ethiek voor de hand omdat in soapverhalen voortdurend de vraag wordt gesteld: Wat is goed om te doen?

Van oudsher biedt met name drama de toeschouwers de kans om aan persoonlijke gevoelens van schuld en onze-

kerheid, maar ook van trots en zelfrespect een plaats te geven.²⁷ In soapseries wordt op allerlei niveaus het handelen van de personages besproken en verantwoord. Soap hangt bij wijze van spreken aan elkaar van de morele kwesties: er wordt vanuit verschillende perspectieven besproken of er goed of fout gehandeld is; indien het gedrag of de handeling goed was, volgt een beloning en indien er kwaad geschiedde, wordt er (uiteindelijk) gestraft. De kijkers herkennen zich veelal in de soaphelden.

Het volgen van (een) soapserie(s) kan daardoor een referentiekader zijn om na te denken over deugdeethiek en dit is vergelijkbaar met wat Martha Nussbaum zegt over het lezen van literatuur. Volgens Nussbaum vormen literaire teksten een belangrijk element van onze morele educatie, juist doordat we, als we romans lezen, intens betrokken zijn bij de personages in het verhaal. Net zo blijkt, uit mijn onderzoek, het volgen van (een) soapserie(s) een referentiekader te kunnen zijn om na te denken over deugdeethiek. Evenals in literaire teksten, ligt ook bij soap de nadruk op de particuliere kenmerken van de personages, hun onderlinge verhoudingen en de situaties waarin ze verzeild raken. Door die aandacht voor de personages en hun belevenissen bieden zulke verhalen volop de gelegenheid de eigen morele perceptie te oefenen, te zien wat er in deze specifieke situatie van belang is en waarom, waarden te onderscheiden en te ontdekken in hoeverre deze met elkaar conflicteren en op welke manier ze het meeste recht gedaan zouden kunnen worden. Net zoals Medea kunnen Agnès,²⁸ Elisabeth,²⁹ Laura³⁰ of Uschi³¹ de kijkers aanspreken en bezielen.

In de vraaggesprekken die ik voerde, kwam de eigenaardige tijdsdimensie van het meebeleven opvallend naar voren. Een aflevering van een goede soap zoals *Verbotenen Liebe* heeft op de kijker het effect alsof zij of hij een dag achter de rug heeft. Iedere scène wordt door de kijker intens *mee-beleefd*. Een scène duurt telkens ongeveer twee à drie minu-

ten, maar door de intense beleving lijkt zo'n gebeurtenis telkens een à twee uur in beslag te nemen. Daardoor beleeft de soapkijker een aflevering als een hele dag. Dit effect is vergelijkbaar met het Doppler-effect.

Dit intense mee-beleven is tegelijkertijd ook onvoorin genomen, omdat men zelf geen belang heeft bij de uitkomst van de belevenissen en er ook geen druk tot handelen is. Daardoor kan men de tijd nemen om na te denken over de getoonde situatie en over de emoties die worden opgeroepen. Dat maakt de kans groter dat onrechtvaardige emoties ook als zodanig door de kijkers kunnen worden ontmaskerd. Net zoals bij het lezen van romans appelleert soap dus tegelijkertijd aan empathie én distantie.

Verder zou men een fanclub met een parochiegemeenschap kunnen vergelijken, mensen die zich verbonden voelen door hetzelfde verhaal. Hoewel zij weten dat het verhaal dat zij op de televisie volgen, gespeeld is, praten zij er met elkaar over in regelmatige bijeenkomsten (wekelijks, maandelijks) alsof het in hun dagelijks leven gebeurt en alsof de acteurs hen zeer nabij zijn. De acteurs vervullen een rol die vergelijkbaar is met heiligen in de rooms-katholieke kerk: zij leven in het 'heiligste', maar soms bezoeken zij een bijeenkomst van de fanclub en bemiddelen als het ware tussen het hogere en de mensen.

CONCLUSIE

Veel mensen kijken dagelijks naar soap. Naast tijdverdrijf en ontspanning vervult soap ook een rol in het nadenken over wat goed is om te doen. Daarbij blijkt de kwaliteit van het gebodene maar deels van belang. Het soapverhaal bevat alle elementen uit de grote literatuur, maar zodanig dat de verhalen begrijpelijk zijn voor het grote publiek.

Uit de honderden vraaggesprekken die ik sinds 1994 gehouden heb met mensen die soapseries volgen, kwamen overeenkomstige aspecten naar voren als die welke Nuss-

baum noemt in haar studies over de relatie tussen literatuur en ethiek. Het kijken naar soaps is net als het lezen van romans nuttig voor morele reflectie.

Maar mijn onderzoek brengt vooral aan het licht dat soap in veel opzichten religie-achtig functioneert. Jean-Luc Godard merkte eens op dat film de meest religieuze van alle kunsten is, omdat ze de mens voor de essentie van de dingen plaatst en de ziel in het lichaam laat zien. Uit mijn onderzoek blijkt dat ook soap in deze zin religieus is.

Het feit dat dagelijks heel veel mensen naar soapseries kijken, daardoor bezielde kunnen raken en aangezet worden tot nadenken over ethische vragen, brengt een grote verantwoordelijkheid mee voor de makers van soapseries. Die verantwoordelijkheid kunnen ze niet afdoen met de standaardformule die ik in Nederland steeds hoorde: 'Wij willen geen invloed uitoefenen.'

NOTEN

- 1 Martha Nussbaum, *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, New Jersey 1994, Princeton.
- 2 Roger Scruton, *Moderne Cultuur, een gids voor kritische mensen* (Kampen 2003, Agora), p. III.
Tijdens mijn onderzoek (zie hierover verderop) viel mij op dat die bovenklasse nauwelijks iets weet van de groep waar zij een (afkeurend) oordeel over hebben. Omgekeerd is dat net zo, maar dan is er sprake van wantrouwen en achterdocht. Maar onder die culturele bovenklasse zijn er voldoende mensen die, al dan niet stiekem, ook naar soaps kijken.
- 3 Neil Postman, *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business*, New York 1985, Viking-Penguin Inc. Elisabeth Sifton Books.
- 4 Hans Magnus Enzensberger, *Mittelmaß und Wahn, Gesammelte Zerstreungen*, Frankfurt am Main 1988, Suhrkamp.

- 5 Ad Verbrugge, *Tijd van onbehagen, Filosofische essays over een cultuur op drift* (Amsterdam 2004, SUN), p. 14, 23, 29-41.
- 6 Marilyn J. Matelski, *The soap opera evolution: America's enduring romance with daytime drama*, London 1988; Mary Ellen Brown, *Soap Opera and Women's Talk, The Pleasure of Resistance*, London – New Delhi 1994, Sage Publications Inc; Marsha F. Cassidy, *What women watched. Daytime television in the 1950s*, Austin 2005, University of Texas Press.
- 7 Margareth Hoek, 'Het intellectuele niets', in: *Reality Soap*, redactie Irene Costera Meijer en Maarten Reesink (Amsterdam 2000, Boom), p. 24-25.
- 8 Wim Koole, *Ons dagelijks beeld. Over geloof en televisie* (Baarn 1986, Ten Have), p. 47.
- 9 Idem, p. 26. Harvey Cox, *De stad van de mens*, Baarn 1984, Ambo.
- 10 In: Andries Baart (red.), *Het Troostrijk. Cultuur tussen maakbaarheid en oneindigheid*, Baarn 1996, Gooi en Sticht; W. Koole, *De troost van televisie* (Kampen 1993, Kok), p. 89-90.
- 11 John D. Caputo, *Religie*, vertaald door Arend Smilde, Londen, New York 2002, Routledge.
- 12 Meerten B. ter Borg, *Het geloof der goddelozen*, Baarn 1996, Ten Have.
- 13 Maria van de Looverbosch, *Leegte kan een leven vullen. Ethiek voor soapsterren*, ms.
- 14 Mijn methode van werken is geïnspireerd door de etnografische methode van Mary Gillespie '...ethnography is the empirical description and analysis of cultures based on intensive and extensive fieldwork in a selected local setting...'. Volgens deze methode bestudeerde Gillespie hoe jongeren van Aziatische komaf de televisie gebruikten om hun etnische achtergrond te integreren in de samenleving waarin zij leefden.
- 15 Geert Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd. Een Nederlands dorp in de twintigste eeuw*, Amsterdam/Antwerpen 1996, Atlas.

- 16 Pater Nicodemus Vicarus: 'De Kerk was te streng!', in: Hellemonders skréve zèlluf hullie eige Geskiedenis, z.d., Stichting Projectgroep.
- 17 Uitspraken van vrouwen die ik voor mijn onderzoek geïnterviewd heb.
- 18 Vergelijk Herta Herzog, 'What do we really know about daytime serial listeners?', in: Paul F. Lazarsfeld en Frank N. Stanton, red., *Radio Research: 1942-1943* (New York 1944, Essential), p. 3-33.
- 19 Vraaggesprekken voor mijn onderzoek in Nederland, periode 1994-1998.
- 20 Vraaggesprekken voor mijn onderzoek, Schalkwijk 1994, Nederland 1995-1998, Duitsland 1997-1999, Frankrijk, België en Engeland 1998-2002. Vergelijk Mary Ellen Brown, 1994.
- 21 Naar Ter Borg, *Het geloof der goddelozen*.
- 22 Koole, *Ons dagelijks beeld*, p. 26.
- 23 Das 'Erste Deutsche Fernsehen', Duitse televisiezender waar ik veel vraaggesprekken voor mijn onderzoek heb gehouden.
- 24 Dit begrip werd door Claude Lévi-Strauss geïntroduceerd in: *La pensée sauvage*, Paris 1962, P L O N .
- 25 Cfr. Hanne Landbecks beschrijvingen van de aanbidding van soapsterren, in: *Generation Soap, Mit deutschen Seifenopern auf dem Weg zum Glück* (Berlin 2002, Aufbau Taschenbuch Verlag), p. 107-114.
- 26 www.daserste.de/Unterhaltung.
- 27 Al in 1784 zegt Friedrich Schiller in zijn redevoering 'Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet' ter gelegenheid van een openbare zitting van 'der kurfürstlichen deutschen Gesellschaft' te Mannheim: '... so gewiß wirkt die Schaubühne tiefer und dauernder als Moral und Gesetze'.
- 28 *Plus belle la vie*.
- 29 *Verbotene Liebe*.
- 30 *Goede tijden, slechte tijden*.
- 31 *Die Anrheiner*.